

سرو سربدار

«زندگی، زمانه و اندیشه میرزا علی آقا ثقة الاسلام تبریزی»

تألیف

حجیر آریا بخشایش



مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۷

سرشناسه	: آریابخشایش، یحیی، ۱۳۵۲ -
مشخصات نشر	: تهران : امیرکبیر ، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۲۴۳ص.
عنوان دیگر	: زندگی، زمانه و اندیشه میرزا علی آقا ثقةالاسلام تبریزی.
موضوع	: قاضی طباطبایی تبریزی، سیدعلی، ۱۳۴۵ - ۱۳۲۵.
موضوع	: مجتهدان و علما -- ایران -- سرگذشتنامه
موضوع	: 'Ulama -- Iran -- Biography'
شابک	: 978-964-00-1968-9
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۷ ۴۱۲/۵۵/۳BP
شناسه افیس	: موسسه انتشارات امیر کبیر
شماره شابک ملی	: ۵۴۶۴۶۹۳

د ا ب ت : ۹۰۹۰۱۹۶۸-۰۰-۹۷۸-۹۶۴



مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۹۱

سرو سریدار (زندگی، زمانه و اندیشه میرزا علی آقا ثقةالاسلام تبریزی)

© حق چاپ: ۱۳۹۷، مؤسسه انتشارات امیرکبیر

نوبت چاپ: اول

مؤلف: یحیی آریا بخشایش

طراح جلد: سعید سلیمی

خط روی جلد: حشمت‌الله نوروزی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی: چاپ روز

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۳۳۵۰۰۰ ریال

تلفن مرکز فروش: ۰۲۱-۶۱۲۸

فروش اینترنتی: www.amirkabir.net

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۹	گاه‌شمار زندگی
۱۱	مقدمه
۱۵	معرفی، نقد و بررسی منابع
۲۹	فصل اول: خاندان زکریا و سلام تبریزی
۲۹	پیشینه
۳۸	شیخیه
۴۱	از تولد تا اجتهاد
۴۸	ازدواج و فرزندان
۵۳	فصل دوم: مشروطه‌داری
۵۳	تبریز در آستانه مشروطیت
۵۸	زندگی با مشروطه
۶۳	در انجمن ایالتی تبریز
۶۸	نماینده مجلس شورای ملی
۷۳	از انجمن تا گجین
۷۷	سامان‌گرایی و آشتی‌خواهی
۱۰۵	حصر تبریز
۱۲۲	رویارویی با تقی‌زاده
۱۲۳	خانه‌نشینی
۱۲۸	بذرقه سردار و سالار
۱۳۲	دسته‌بندی‌های سیاسی
۱۳۹	تحریم عید نوروز
۱۴۴	فرار از حزب‌بازی‌ها

۱۵۱.....	فصل سوم: پایداری تا پای دار.....
۱۵۴.....	آتش جنگ روسیان بر جان تبریز.....
۱۵۸.....	اندوه دو عاشورا.....
۱۷۶.....	بازتاب پایداری.....
۱۸۵.....	فصل چهارم: تبیین مبانی فکری.....
۱۹۳.....	مشروعیت نظام مشروطه (مشروعیت مشروطیت).....
۱۹۵.....	مبانی فکری مشروطیت.....
۲۱۵.....	فصل پنجم: شرح آثار.....
۲۳۱.....	منابع.....
۲۳۵.....	نمایه.....

مقدمه

زندگی میرزا علی آقا ثقة الاسلام تبریزی از چند بخش عمده تشکیل شده که می‌توان به هر کدام از آن‌ها نگاهی جداگانه داشت و به بخشی مستقل از دیگری نگریست. بخش نخست زندگانی او اندکی بیش از چهار دهه است که بیشترین آن به تحصیل، تدریس، تألیف، وعظ و خطابه گذشت. بخش دوم از زمانی آغاز می‌شود که نخستین جرعه‌های مشروطه‌خواهی در آذربایجان پدیدار گشت و با دوره یازده ماهه محاصره باکو و تبریز پایان پذیرفت. نقش رهبران ثقة الاسلام در این دوران، که با مشارکت در کارهای انجمن‌الذی‌آذربایجان نمایان شد، در پیشبرد اهدافی که مشروطه‌خواهان آذربایجان در سر داشتند، آثار شگرفی از خود به جای گذاشت و در مواقع متعددی جلوی جدایی‌ها را در تبریز گرفت. آشتی‌خواهی و تلاش پیوسته او برای استقرار آرامش و امنیت در شهر، و نهاده‌ها کردن اصول آزادی و قانون‌مداری در روابط اجتماعی و سیاسی، بارزترین نشانه‌های ذاتی او در این دوره است که البته بر وقار و متانتش افزود، نقش محوری او را در بسیاری از وقایع مشروطه‌خواهانه آذربایجان برجسته‌تر ساخت. همین نقش رهبرانه، بخش سوم زندگانی او را ورق زد و توجهات همگان را به‌سویش معطوف ساخت. این بخش که با اشغال تبریز توسط قوای روس، نزاری آغاز شد و با رفتن سر ثقة الاسلام بر بالای دار در عاشورای ۱۳۳۰ پایان پذیرفت، اگرچه نسبت به دو دوره پیشین بازه زمانی کمتری را در بر دارد، اما مهم‌ترین قسمت زندگانی او را تشکیل می‌دهد که در واقع پایمردی و پایداری‌اش را در راه وطن به رخ همگان می‌کشد.

ثقة الاسلام اگرچه شیخی مسلک و پیشوای شیخیان می‌بود ولی برای شیخی و غیرشیخی تفاوتی قائل نمی‌شد. او برای دستیابی به نتایج اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نهضت مشروطه، به جمع متشرعین تبریز پیوست و تمام هم و خویش را به کار بست تا در این راه شیخی و متشرع زانوبه‌زانوی هم نشینند. به مقام عالمان دینی، چه شیخی و چه غیرشیخی، احترام ویژه‌ای قائل بود. به‌طوری که در پشتیبانی از مجتهد طراز اول متشرعین آذربایجان به هم‌مشریان خود پشت کرد و از تبریز بیرون

رفت. از تندوتیزی کشمکش‌های مذهبی، که پیش‌تر در تبریز خون ریخته بود، به اندازه قابل توجهی کاست و کوشید که همگان را بر سر یک هدف گرد آورد. در تقویت روحیه بیگانه‌ستیزی بیش از دیگران کوشید که سرانجام در همین راه جان‌ش را نیز گذاشت. مهم‌تر اینکه در تبیین مبانی فکری نهضت مشروطه به دین اسلام تکیه کرد و در اندیشه سیاسی‌اش الگویی را به دست گرفت که بنیاد آن از آموزه‌ها و شیوه‌های حکومتی اسلام تشکیل شده بود.

میرزا علی ثقة‌الاسلام، کمی بیش از پنجاه سال زندگی کرد که نزدیک به یک دهه از آن را در عصر مشروطیت گذراند. عصری که برای ایرانیان تازگی داشت و از پیچیدگی‌های گوناگون اجتماعی، سیاسی برخوردار بود. همین تازگی و پیچیدگی، خودبه‌خود، به شخصیت و هویت ثقة‌الاسلام سورتی بخشیده است که فهم درست آن اندکی سخت می‌نماید. سختی این کار را می‌توان با سیر زندگی او، نقد و بررسی آثارش کمی از میان برداشت. اما به یقین بدون مطالعه منابع پُرشمار در فهمش، خطای فاحشی است. بنابراین در نگارش این کتاب، باید به منابع متعددی سر می‌زدیم که در یک‌سو به سیر زندگی و مشروطیت آذربایجان و در سوی دیگر به شرح زندگی و آثار ثقة‌الاسلام می‌پردازند. بیشترین منابع مورد نیازم را در کتابخانه تخصصی تاریخ انقلاب اسلامی (وابسته به دفتر ادبیات انقلاب اسلامی) یافتیم. در همین فرصت پیش آمده زحمات کتابداران آنجا را سپاس می‌دارم. بخشی دیگر را هم که شامل اسناد و برخی آثار چاپی ثقة‌الاسلام در سال‌های گذشته بود، از دو مرکز فرهنگی دیگر به امانت گرفتیم: «سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران» و «کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی». به سبب داشتن مخزنی از آثار نایاب و کمیاب علمی و فرهنگی کشور، باید قدردان آن‌ها بود. در همین جا باید از زحمات آقایان علی‌محمد آزاده و رضا احمدی زمانی که مقدمات بهره‌گیری از منابع این کتابخانه‌ها را به‌آسانی برایم فراهم کردند، قدردانی کنم. و همین‌طور از دوست گرامی‌ام آقای ناصر نوری که دسترسی به یک مقاله اینترنتی را برایم آسان کرد. افزون بر این، در بهمن ۱۳۹۳ برای بازدید از خانه ثقة‌الاسلام به تبریز سفر کردم. خانه‌ی وی در امتداد خیابان «چای‌کنار» و همسو با بلوار «علامه طباطبایی شمالی»، و رو به رودخانه‌ی آجی‌چای قرار دارد که با دیدن دو تابلو بر سردر آن تعجب کردم. اولی تابلوی «خانه ثقة‌الاسلام» بود که بر سردر ورودی اصلی، و درون کتیبه آجری، کنده شده بود. دیگری هم تابلوی فلزی مسی‌رنگ بود که زیر کتیبه مذکور نصب، و روی آن نوشته شده بود: «مرکز خدمات سرمایه‌گذاری آذربایجان شرقی». این شرکت وابسته به «سازمان منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس» بود که نشان می‌داد یک مکان مهم تاریخی، که هویت بخشی از

آذربایجان را در سینه دارد، تغییر کاربری داده، به یک مرکز تجاری و صنعتی تبدیل شده است! از کارکنان آن مرکز تجاری سراغ جایی را گرفتیم که شاید شماری از آثار و اشیای به‌جامانده از صاحبخانه را در آنجا پیدا کنیم. نشانی «اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان آذربایجان شرقی» را به من دادند که با مراجعه بدانجا، نه‌تنها به خواسته خود دست نیافتیم، بلکه دست از پا درازتر برگشتیم. تا اینکه از طریق پایگاه‌های مجازی (اینترنتی) دریافتیم که بخشی از آثار به‌جامانده از شخصیت‌های انقلابی و تاریخی آذربایجان، از جمله میرزا علی‌آقا ثقة‌الاسلام تبریزی، در «خانه مشروطه تبریز» نگهداری می‌شود که به‌وسیله آن پایگاه‌ها بخشی از نیازهای دم‌دست ما را برطرف کردم.

خود ما قدم جلوتر از خانه ثقة‌الاسلام به‌طرف شمال، در امتداد همان بلوار علامه طباطبایی، مسجد ثقة‌الاسلام قرار دادیم که سمت شرقی آن به خیابان «مدنی دوم» می‌رسد. در واقع مسجد او در نیش این دو مسجد واقع شده است که پیش‌تر به شکل میدان بود. این مکان که دو محله سرخاب و دَوچی (شهر) را به هم می‌دهد، از آن سبب که نزدیک «بقعه صاحب‌الامر» قرار دارد، در میان تبریزیان به «میدان صاحب‌الامر» مشهور است. مسجد ثقة‌الاسلام نیز که در کنار همان بقعه ساخته شده، به همان نام «مسجد صاحب‌الامر» شناخته می‌شود که برای هردوی آن‌ها تابلوی جداگانه‌ای بر بالای ورودی‌های شرقی مسجد نصب شده است: تابلوی کاشی‌کاری شده «مسجد شهید آیت‌الله ثقة‌الاسلام» با زمینه لاجوردی بر سردر دو ورودی (شمالی و شرقی) و تابلوی «مسجد صاحب‌الامر تبریز» که زیر طاق ورودی مشرقی نصب شده است.

چند پله که بین سطح خیابان و حیاط آن بسته شده، تالار ورود به محوطه داخلی مسجد است. همین موقعیت جغرافیایی را خانه ثقة‌الاسلام نیز داراست که نشان می‌دهد حدود یک سده پیش‌تر، در دوره زندگانی ثقة‌الاسلام، خانه و مسجد او در یک سطح بوده‌اند. اما گذشت زمان و توسعه شهر تبریز در طول نیم قرن اخیر، سطح خیابان‌ها و معابر را در آن حوالی به اندازه چند پله بالا برده است. مسجد ثقة‌الاسلام از سمت شمال به حیاطی راه دارد که در وسط آن درختی سایه افکنده است. روبروی این درخت بقعه صاحب‌الامر واقع است که چند پله و یک در چوبی و قدیمی کوچک محوطه حیاط را به درون آن متصل می‌کند. درون بقعه با فردی به نام ایوب ناظری آشنا شدم که «معاونت موزه قرآن و کتابت تبریز» را برعهده داشت. او مردی گشاده‌رو و روشن‌بین بود که ضمن ارائه توضیحاتی درباره بقعه صاحب‌الامر، درباره ثقة‌الاسلام آگاهی‌هایی ارائه داد. به‌همین سبب بجا می‌دانم که در همین مقدمه قدردان کمک‌های او باشم.

یکی دیگر از برنامه‌های سفرم به تبریز، رفتن به مرکز صداوسیما استان آذربایجان شرقی

بود که مقدمات آن را دوست گرامی‌ام، مهدی گوهریان، فراهم کرد. او از مدیران تولید صداوسیماي استانی در تبریز است که چون مجموعه سریال ثقة الاسلام تبریزی را در تهران به دست نیاورده بودم از روی ناگزیری دست به دامن او شدم تا نسخه‌ای از آن سریال را، که از شبکه استانی آذربایجان شرقی (سهند) پیش‌تر پخش شده بود، در اختیارم بگذارد. این زحمت را با نهایت صمیمیت به دوش کشید که وظیفه خود می‌دانم تلاش‌ها و زحمات‌های او را ارج نهم. همچنین باید از دکتر حجت فلاح توتکار (استادیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین) یاد کنم که با گشاده‌رویی و دقت تاریخی بسنده‌ای، بی‌هیچ متنی نوشته‌ام را مطالعه و نکات ارزنده‌ای را گوشزد کرد. بی‌تردید بخشی از پیراستگی متن حاضر مرهون نگاه عالمانه ایشان است که بر خود واجب می‌دانم صمیمانه سپاسگزارشان باشم.

در لابه‌لای نگارش در گامه میرزا علی ثقة الاسلام تبریزی، کم‌وبیش از راهنمایی‌ها و کمک‌های بسیاری از دوستان و همکاران در دفتر ادبیات انقلاب اسلامی (وابسته به حوزه هنری) بهره گرفته‌ام که این مقدمه کوتاه نتواند ذرات نااه و یاد بلندشان را ندارد. بنابراین همین بند پایانی را به سپاس از ایشان اختصاص می‌دهم که اگر دست‌ان نمی‌گرفتند کار این دفتر بدینجا نمی‌رسید. هرچند باورم هست که این نوشته کم‌وکاستی‌ها و پیرایه پنهانی دارد که ضمن قبول آن‌ها، برای برطرف شدن‌شان به انتظار پیشنهادها و انتقادهای سازنده از خردمندان گرامی نشسته‌ام.

یحیی آریابخشایش / Yarya52@yahoo.com

تهران - فروردین ۱۳۹۶